

Тијана Зебић*, Београд

Tijana Zebić, Belgrade

**ЧЕТИРИ ИКОНЕ ПАЗАРСКЕ ЦРКВЕ У ПИРОТУ –
ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ДУХОВНОГ ЖИВОТА У
XVIII ВЕКУ**

**FOUR ICONS OF THE PAZAR CHURCH IN PIROT –
CONTRIBUTION TO THE SPIRITUAL LIFE OF THE
XVIII CENTURY**

Сажетак: Према су многи истраживачи Пирота доводили у питање постојање старије богомоље, несумњиво је да је пре Пазарске цркве, која је изграђена у првој половини XIX века, постојала једна старија црква у њеној непосредној близини. Претпоставља се да ова црква није била великих димензија, међутим, четири сачуване иконе из XVIII века, од којих су две престоне, сведоче о конструкцији преграде и указују на богатство и сложеност програмског решења украшавања и осликавања иконостаса. Једна од сачуваних престоних икона је представа Христовог рођења и јасно је датована у 1794. годину, о чему сведочи приложнички натпис, а преостале три су препознате као дело исте групе зографа на основу стилских одлика, ликовног израза, функције и идентичних димензија икона. Подстицано од стране Цркве и међу верницима приложништво је било један од начина на који су се богатиле црквене ризнице и опремали ентеријери. У крајевима који су били под османском влашћу овакав вид истицања имао је за циљ да нагласи и истакне важност

* zebictijana@gmail.com

хришћанске вере и економије спасења, а уједно је осликавао социјалну структуру и моћ локалне заједнице.

Abstract: *Although many people who have made researches related to Pirot questioned the existence of the old church, there is no doubt that before the Pazar Church which was built in the first half of the XIX century, there was an older church in its immediate vicinity. It is presumed that this church was not big although the four icons preserved from the XVIII century, the two of which are of iconostasis, witness about the construction of the screen and point out the beauty and complexity of the iconostasis decoration and painting. One of the preserved icons of the iconostasis is the presentation of the Birth of Christ and originating from 1794, the proof of which is the donor's inscription, and the remaining three icons are recognized to be the work of the same group of icon painters because of the same style and painting characteristics, function and identical dimensions of the icons. Donating was encouraged by the church and believers and was one of the ways the church treasury gained wealth and interiors were furnished and decorated. In the area which was under the Ottoman Empire this was the way to emphasize the importance of the Christian religion and economy of the salvation and at the same time it showed social structure and power of the local community.*

Кључне речи: *црквена уметност, иконостас, 18. век, Југоисточна Србија, зографско сликарство*
Key words: *church art, iconostasis, XVIII century, south-east Serbia, icon painting*

Црква Рождество Христово налази се у делу града Пирота који се назива Пазар, на левој обали реке Нишаве, те се због тога назива и Пазарска црква, док је чест и назив Стара црква. Црква Рођења Христовог у Пироту је грађена од 29. јула до 21. децембра 1834. године захваљујући прилозима грађана (Николић, 1976, стр. 1). Први разлог датовања свакако представља историјски документована изградња цркве 1834. о чему сведочи сачуван Тефтер Нишавске митрополије, док је други разлог ктиторски натпис уклесан на каменој плочи која је узидана изнад западног портала цркве.

Пазарска црква у Пироту припада корпусу сакралних објеката подизаних у првој половини XIX века, у јужним крајевима Србије, тада још увек под османском управом. Као важно трговачко и

културно средиште град Пирот добија ову цркву у танзиматском¹ периоду. Значај овог храма за православно становништво огледа се кроз процес његовог настанка. Мајсторска тајфа која га изводи, самоковски зографи који су радили на његовом осликавању, као и бројни дарови пиротских грађана, којима се системом приложништва процес визуелног и богослужбеног уобличавања храма заокружио, репрезентативан су пример хришћанске визуелне културе на Балкану, првих деценија XIX века.

Бројни истраживачи Пирота наводе да је Стара црква на Пазару подигнута на простору старијег сакралног објекта. Валтровић М. и Милутиновић Д. 1880. године бележе: „У Пироту има још једна стара црква, која је 1835. године саграђена на месту неке још старије“ (према: Лилић, 1994, стр. 153). Истраживачи износе различита мишљења о месту на коме се налазила старија црква. Док неки аутори, као поменути Валтровић и Милутиновић, сматрају да је Стара црква на Пазару у Пироту била подигнута на темељима неке старије хришћанске богомоље, други или не наводе експлицитно на каквом је месту подигнута Пазарска црква или бележе предање да се старија црква налази заправо десетину метара североисточно од ње - цркве Рождества Христовог (Живановић, 1933, стр. 55). Путописац Џон Бурбери бележи да је у Пироту боравио 11. и 12. јула 1665. године и да у њему постоје три хришћанске цркве (Велкова и Панајотовић, 2012, стр. 47). Могуће је да је једна од њих коју је путописац видео црква која је претходила Пазарској.

На Пазарској цркви су вршена археолошка истраживања и сондажна заштитна у више наврата. Археолошка ископавања и истраживања Пазарске цркве у Пироту пружила су неколико чињеница које су биле непознате на основу доступних историјских података о овом значајном историјском споменику Пирота.² Црква Рождество Христово у Пироту је новоподигнути објекат, дакле на том истом месту нису откривени старији темељи цркве. Према црква из 1834. године није подигнута на идентичном месту као и старија, многи истраживачи су истицали да старе цркве није ни било, међутим, постојање четири иконе из XVIII века, од којих би две по својим димензијама одговарале престоним иконама старог иконостаса које се чувају у Пазарској цркви, оповргавају ову тврдњу. Иконографија на овим иконама је уобичајена и реинтерпретира традиционалан начин приказивања представа.

¹ О танзиматским реформама више у: Ортајли (Ortaylı, 2004).

² У периоду од 18. септембра до 10. октобра током 2003. на основу пројекта Завода за заштиту споменика у Нишу, а радовима је руководио мр Предраг Пејић, археолог Музеја Понишавља Пирот.

Галерија у западном делу цркве поседује мали иконостас који изгледа као да је састављен од икона неких других иконостаса. Он је сразмерно далеко мањи од главног монументалног иконостаса цркве који су осликали самоковски зографи након 1840. године. За молитвене потребе женске популације, на галерији која је означена као женски простор, биле су постављане иконе (Тимотијевић и Макуљевић, 2005, стр. 37; Зарић-Ђировић, 2010, стр. 299-318). Овај мали иконостас садржи један ред од седам икона, а пет централних одговарају величини престоних икона. Иконе су смештене у дрворезбарене оквире који су украшени флоралним мотивима. Сцене се нижу од севера ка југу следећим редом: Представа Деизиса на надверју (88x67cm); Свети архангел Михаило (61x100cm); Богородица са малим Христом на престолу (71x98cm); Исус Христос на престолу (71x97cm); Свети Константин и Света Јелена (70x98cm); Свети Никола (92x70cm) и сасвим јужно Свети Атанасије Александријски (45x59cm), икона која је нешто мањег формата од оних које јој претходе.³

За потребе изложбе *Ризница Старе цркве*, која је организована 2014. године поводом 180 година постојања цркве, мали иконостас је расформиран и иконе су очишћене. Данас стоје растављене на галерији и нису обједињене и враћене у форму малог иконостаса. Након што су очишћене постало је јасно да наведене иконе нису дело истог аутора, да се стилски веома разликују и да су настале у различитим временима. Иконе Светог архангела Михаила, Деизиса и Светог Атанасија Александријског су настале крајем XVIII века, док су преостале иконе из XIX века. Представе Деизиса и Светог архангела Михаила са малог иконостаса могу се приписати истом мајстору који је радио иконе за Драгалевски манастир.⁴ У питању је анонимни зограф који је радио у Софији и околини 90-их година XVIII века (Ковачев, 1940). Поред наведених икона постоји још једна која се чува у ризници Пазарске цркве. На овој икони је представљено Христово рођење. На њој је остао сачуван приложнички натпис: 1794. ктиторъ мано ѿца нешо подрѣжн е то мариа сѣсанка, а икона је димензија 52x102 cm (слике 1 и 2).

Представа Христовог рођења садржи и остале наративне детаље које прописују сликарски приручници. У горњој зони су представљена три краља са истока, анђеоло и пастир. Рођење Христово је храмовна слава Пазарске цркве и место представе је на иконостасу унапред програмски уређено. Будући да величина ове

³ Овакав распоред затечен је на терену 2013. године.

⁴ Захваљујем се проф. др Иванки Герговој која ми је скренула пажњу на истог аутора. <http://www.dragalevski-manastir.org/#!/снимки/vstc14=икони-от-манастира>

иконе сведочи о њеном месту у реду престоних икона на иконостасу, можемо закључити да је ова икона била управо у том низу на иконостасу из XVIII века.

У првом плану, у средишту је приказан Исус Христос док лежи на јаслама у Витлејемском храму. Десно и лево од њега су ка њему окренути Богородица (μρ φγ) и Јосиф (ιωσιφъ) у ставу на коленима, док су им руке прекрштене преко груди. Имају оковане вотивне нимбове (Филиповић, 1936). Између њих је натпис: слава тебе показавше нам. Иза Богородице се назире глава магарца, док је иза Јосифа во (Василиев, 1976, стр. 97).

У другом плану, са десне стране изнад Богородице, представљен је пастир са стадом коме се обраћа анђео. Са леве стране изнад Јосифа представљена су три краља са истока који су дошли да се поклоне Младенцу и принесу му своје дарове: злато, тамјан и смирну. По Луки, анђео је обзнанио Исусово рођење духовним вођама који су дошли да се поклоне новорођеном детету. Матеј говори о мудрацима који су донели дарове Исусу као новорођенчету након што су пратили звезду за коју су веровали да је знак да се родио Краљ Јевреја (Матеј 2:1–12). Својим даровима мудраци су показали да је новорођени Младенац Исус и Цар и Бог и човек. Злато су принели Њему као Цару, тамјан као Богу, а смирну као човеку, који мора умрети. Изнад Исуса Христа је приказана Витлејемска звезда, која је водила мудраце са истока до Витлејема. Иконографија ове сцене одговара поствизантијској традицији (Тимоотијевић, 1989, стр. 95-107).

Представа Деизиса надвишује Царске двери. Исус Христос седи на златном барокном трону док десном руком благосиља, а у левој држи затворено Јеванђеље. Фигуре Богородице и Јована Крститеља које га окружују су благо окренуте ка њему у молитвеном ставу са спуштеним главама. Богородица је смештена десно од Христа Сведржитеља, има модру хаљину и корални мафорион обрубљен златним тракама. Свети Јован Претеча је постављен лево од Христа Сведржитеља, насликан је са крилима на основу речи пророка Малахије (3:1) и јеванђелисте Матеја (9:10) (Макуљевић, 2006, стр. 177). Он има хаљину од камиље длаке опасану кожним појасом, а огрнут је зеленим химатионом. Представа је смештена у рајски простор приказан на светлоплавој позадини. Наведени ликови имају оковане вотивне дарове уместо или преко насликаног нимба. Ликови су сигнирани у округлим црвеним медаљонима словима у златној боји идентично као и на представи Светог архангела Михаила (слика 3).

Архангел Михаило је представљен у тренутку када узима душу среброљупцу. Постављен је фронтално у тријумфалном мирном ставу на монохромној плавој позадини. Обучен је у

војничку одежду као архистратиг, а у десној руци држи уздигнути мач који је оковани вотивни дар, док другом руком узима душу богатог приказану у виду наге фигуре. Сигниран је као архангел Михаил, а изнад грешника стоји натпис: *попи чашѣ љде еси послужилѣ*. Иконографија представе одговара балканској варијанти приказа архангела Михаила (Макуљевић, 2006, стр. 177-178; Куюмџиев, 2015, стр. 500-514), с тим што је у овом случају нешто једноставнија варијанта. Према је приказан као предводник небеске војске и мерач људских душа, што је засновано на апокалиптичној визији (Тимотијевић, 1996, стр. 310), у овој представи су изостављене теразије које се по правилу појављују у његовој левој руци. Позадина је поједностављена, без архитектонских кулиса и фигура над којом стоји је оскудно одевена. На основу сликарског рукописа могло би се рећи да су иконе Христовог Рођења и Светог архангела Михаила дела истог мајстора или део једног истог иконостаса. Из тог разлога ова икона се може такође датовати у 1794. годину која је забележена на икони Христовог Рођења. Иконографија представљеног ратника се поклапа и са решењем из живописа Рилског манастира с краја XVIII века (Куюмџиев, 2015, стр. 508). Будући да је икона Светог архангела Михаила програмски резервисана за северне бочне двери, можемо да претпоставимо да су ове две иконе биле део једног иконостаса. Рођење Христово је данас слава Пазарске цркве, што имплицира да је могла бити и слава цркве која јој је претходила. Њихове димензије су идентичне, дрво на коме су насликане је слично обрађено и готово су исте тежине. Обе су уоквирене бојеним рамовима са спољашње стране црвеном бојом, а са унутрашње златном. Иконе су сигниране у округлим црвеним медаљонима, идентичним словима у златној боји, а обе представе су на тамноплавој позадини (слика 4).

Следећа икона из XVIII века је нешто мањих димензија и то је представа Светог Атанасија Александријског (*свѣтѣ атанасѣ александријскѣ*) који је рођен у Александрији 296. године. Био је ђакон код архиепископа Александра и пратио га је у Никеју на сабор на ком се прославио својом ученошћу, благочешћем и ревношћу за православље (Епископ Николај, 1999, стр. 40). Након смрти архиепископа Александра био је изабран за архиепископа Александријског. Много је допринео да се Аријева јерес сузбије, а православље утврди. Кроз цео свој живот био је гоњен од јеретика (Епископ Николај, 1999, стр. 40). Он је представљен у архијерејској одежди са енколпионом у коме је лик Исуса Христа допојасно на плавој монохромној позадини. Светитељ благосиља десном руком док у левој руци држи књигу. Његов нимб је окован, као и рука којом благосиља. Овакав начин представљања био је заступљен код зографа који су долазили из Бугарске (Василиев, 1965, стр. 319,

618). Светог Атанасија Великог су славили пиротски пекари, ковачи, казанџије, поткивачи и абације.⁵ На основу начина на који је икона уоквирена, можемо претпоставити да се она налазила изван иконостаса, на јужном или северном зиду наоса.⁶ Урамљена је у оквир који се на врху полукружно завршава и поље које формира лук је богато резбарено. У средини се налази пехар из којег извиру флорални и вегетабилни мотиви који се пружају до ивица лука и обојени су златном бојом. Овакав начин украшавања указује на важност представљене личности, има за циљ да је јасно одвоји од осталих и сведочи о јачини култа личности Светог Атанасија Александријског на овом простору. Његова представа се налази и на великом иконостасу Пазарске цркве, у низу престоних икона, што само потврђује континуитет поштовања овог светитеља. На јужнобалканским просторима приложници су, најчешће, били истакнути, економски моћнији појединци и групе - трговци, занатлије и њихови еснафи. Они су умногоме одређивали програм који ће бити осликан и тематика је била истакнута кроз представе светитеља чији су култови снажени у подручју Нишавске епархије (слика 5).

Овај рад има за циљ да укаже на постојање наслеђа XVIII века у пиротском крају и да упуту на даља истраживања у истом смеру. У овом раду акценат је стављен на анализу и контекстуализацију четири иконе које су настале крајем XVIII века и чувају се у Пазарској цркви. Три иконе од наведених биле су спојене у једну целину и имале су функцију малог иконостаса на галерији. Икона Христовог Рођења чувана је у ризници и веома је драгоцене због приложничког натписа и године која је на њој забележена. Икона Светог архангела Михаила је по свему судећи дело истог мајстора те се и она може прецизно датовати у 1794. годину. Надверје се по својим одликама може приписати истој групи мајстора, а сликовни израз на икони Светог Атанасија Александријског не одговара у потпуности изразу на претходне три наведене иконе што би било у складу са другачијом функцијом и местом ове иконе у простору храма као и у односу на иконостас. Даривањем цркве, дародавцу се пружала могућност редовног упућивања молитви у оквиру литургије за здравље његово и његових најближих, као и за спас његове душе након упокојења. У зависности од друштвеног статуса и материјалних могућности дародавца, од великих задужбинских подухвата па до најситнијих прилога кроз материјалне залог

⁵ Према исказу мештана.

⁶ Упор: У Саборној цркви у Пироту, на северном зиду наоса постављена је једна икона из 1873. године, рад Николе Јованова из Самокова. Ова икона је на сличан начин уоквирена и издвојена с тим што је нешто раскошније украшена.

ктитора обезбеђује се спасење душе и задобијање вечног живота на Страшном суду. Душа је, према хришћанском учењу, највећа човекова вредност, као једина вечна и непропадљива на овом свету и због тога брига за њено спасење представља једну од највећих хришћанских дужности. Приложнички чин у сакралној сфери мотивисан је најчешће богословским схватањима из домена хришћанске сотирологије и есхатологије, где се активност приложника сагледава у контексту спасења његове душе (Лазих, 2006, стр. 663). Сотиролошку димензију приложничког чина могуће је двоструко сагледати. С једне стране, као добро дело поникло на Христовом учењу о милосрђу, као једна од битних хришћанских врлина, а са друге стране, кроз могућност стицања ктиторског права чији се један од најбитнијих сегмената односио на установљавање литургијске меморије (Макуљевић, 1998, стр. 126).

Системом приложништва формирала се ризница Пазарске цркве. На предметима су остављани натписи и дедикације, који осликавају хијерархију и структуру једне локалне заједнице са њеним особеностима. Предмети који су до данас сачувани репрезентују свест и схватање средине уобличене кроз визуелну културу. Будући да је ризница махом настала приложничким гестовима најугледнијих Пироћанаца, сагледан је и размотрен систем приложништва као и однос њиховог економског положаја, моћи, симболике и литургије.

После Једренског мира 1829. године долази до равноправнијег положаја хришћана у друштву. Реформе уведене 1839. године, познате под називом Танзимат, омогућиле су и одређене културне слободе различитих верских, етничких и националних заједница. наслеђе из периода XVIII века и пре танзиматских реформи са простора Пирота и околине није довољно истражено. Истраживачи су се слабо бавили овим простором и мало су више били усмерени на период када услед слобода које су стечене танзиматским реформама масовно почињу да се обнављају и граде цркве. Изграђују се и обнављају бројни храмови и православни хришћани заузимају значајније место у друштву у градским срединама (Макуљевић, 2008). Танзимат је условио велике промене у визуелној култури Османске империје, а једна од најочигледнијих последица његовог увођења била је велика обнова хришћанских богослужбених места, која је условила обимне градитељске и сликарске активности (Макуљевић, 2010, стр. 137-150). Услед тих промена наслеђе које је продуковано након реформи било је једноставније сачувати те стога данас у ризницама имамо много већи број икона из периода након Једренског мира него пре 30-их година. Упркос ратовима, девастацијама и пустошењу храмова на овом простору такође је сачуван и велики број икона из XVIII века.

Ове иконе је потребно идентификовати, пописати, извршити анализу иконографије и стила, утврдити њихово порекло и ауторе. Ово је један од задатака који је постављен пред истраживаче визуелне културе у Пироту и околини.

ЛИТЕРАТУРА

- Епископ Николај (1999). *Охридски пролог*, Београд, Српска патријаршија.
- Филиповић, М. (1936). Метални вотиви код православних Срба. *Гласник Скопског научног друштва*, 15-16, 241-253.
- Ковачев, М. (1940). *Драгалевският манастир Св. Богородица Витошка и неговите старини*, Софија, Български археологически институт.
- Куюмджијев, А. (2015). *Стенописите в главната църква на Рилския манастир*, Софија, Институт за изследване на изкуствата БАН.
- Лазић, М. (2006). Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века. У А. Столић и Н. Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата* (стр. 611-659). Београд, Сlio.
- Лилић, Б. (прир.) (1994). *Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Пирот, Хемикалс.
- Макуљевић, Н. (1998). Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту Светом Стефану Дечанском. *Милешевски записи*, 3, 119-133.
- Макуљевић, Н. (2006). *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште, Српска православна црквена општина.
- Макуљевић, Н. (прир.) (2008). *Саборни храм Свете Тројице у Врању: 1858-2008*, Врање, Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске.
- Макуљевић, Н. (2010). Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана. *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 38, 137-150.
- Николић, И. (прир.) (1976). *Тефтер Нишавске митрополије: 1834-1872*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Ортајли, И. (2004). *Најдужи век империје*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Тимотијевић, М. (1989). Иконографија Великих празника у српској барокној уметности. *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 25, 95-134.
- Тимотијевић, М. (1996). *Српско барокно сликарство*, Нови Сад, Матица српска.

Тимотијевић, М., Макуљевић, Н. (прир.) (2005). *Иконопис Врањске епархије*, Београд, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века; Врање, Епархија врањска Српске православне цркве.

Василиев, А. (1965). *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София, Наука и изкуство.

Василиев, А. (1976). *Ерминии - технология и иконография : 96 цв. репрод. с увод, обяснения и речници*, София, Септември.

Велкова, С., Панајотовић, М. (прир.) (2012). *Путописци о Пироту и пиротском крају*, Пирот, Музеј Понишавља.

Зарић-Ћировић, И. (2010). Женска припрата Николајевске цркве у Земуну. *Саопштења*, 42, 299-318.

Живановић, М. (1933). *Нишавље: монографија историјско-етнографског карактера*, Пирот, Штампарија „Свети Сава“ С. Манојловића.

<http://www.dragalevski-manastir.org/#!снимки/vstc14=икони-от-манастира>

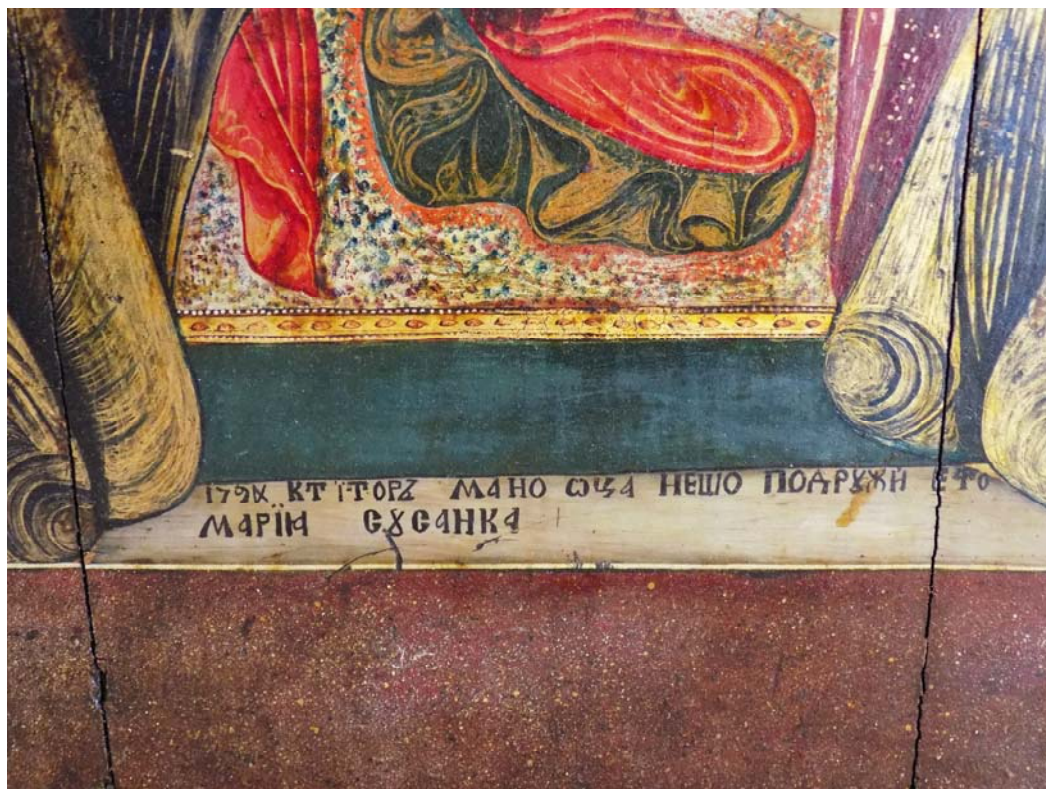
Примљено/ Received on 20.07.2016.

Ревидирано/ Revised on 24.07.2016.

Прихваћено/ Accepted on 20.09.2016.



Слика 1 Икона Рођења Христовог
Figure 1 Nativity of Jesus Christ



Слика 2 Приложнички натпис са иконе Христовог рођења
Figure 2 Kteetors dedication on the Nativity of Jesus Christ icon



Слика 3 Деизис
Figure 3 Deesis



Слика 4 Свети архангел Михаило
Figure 4 Saint archangel Michael



Слика 5 Свети Атанасије Александријски
Figure 5 Saint Athanasius of Alexandria

